

DÍSZÍTETT OLTÁROK

A templomdíszítés vázlatkönyve. A *theatrum sacrum* kulisszái

Katolikus templomainkba betérve, nagy ünnepeink idején, legtöbb helyen azt látjuk, hogy az oltárépítményt nemcsak a liturgikus színeknek megfelelő textíliával, hanem virágokkal, gyertyákkal, esetleg szentképek és szobrok, drapériák alkalmazásával, a térelrendezés megváltoztatásával teszik ünnepélyesebbé rövidebb időre. Ezáltal az oltárban tárgyiasult, s megjelenített katolikus tanításra irányítják a templomlátogatók figyelmét, azt az ünnep idejére kiemelik, attraktívvá teszik. Az egyházi év rendjében haladva ide kell sorolnunk a néhány napra felállított karácsonyi templomi betlehemeket, a nagypénteki szentsírokat, valamint az úrnapi körmenet útvonalán pusztán néhány órára felépített sátrakat, esetenként a sátrak (oltárok) közötti virágszőnyeggel ékesített utakat is. Ezek az ideiglenes építmények, vagy bővítmények megfelelő látvány-hátteret nyújtanak az egyházi tanításhoz és az ünnepélyességhez. Attraktivitásukat részben az ideiglenességük, rövid ideig való létezésük, részben pedig gondos, tudatos tervezésük és ösztönművészeti jellegük révén érik el.

Ezeknek a liturgiát szolgáló ideiglenes építményeknek a gyökerei visszanyúlnak a katolikus restauráció időszakára és mozgalmaira. A középkori előzményein megújuló egyház - Magyarországon elsősorban a 17–18. században - elsősorban az üdvtörténet megelevenítésével hatott közönségére: létrehozta a barokk „szent színházat”. A *theatrum sacrum* szent jelenetei nem csak a szerzetesi iskolák (különösen a jezsuiták és a ferencesek) színelőadásaiban jelentek meg, hanem a liturgiában, a nagy ünnepek (karácsony, virágvasárnap, nagypéntek, húsvét, úrnapija, stb.) liturgikus szokásaiban, körmeneteiben és a liturgiából kiindulva a népi vallásosságban is. Arra figyelmeztették az embert, hogy csupán csak egy játékos a színpadon az üdvösség történetében. A *theatrum sacrum* által kínált átélési, azonosulási lehetőségek eleméntárisan fakadtak a barokk illuzionizmusából és a mimézis sajátos misztériumából,¹ amely feloldotta a reális és az irreális, a valóságos és látszat közti határokat, így próbálta meg, a valóság illúzióját keltve, a szent események részesévé tenni a szemlélőt. Architektonikus és dekorációs elemeket alkalmazva „megépített látomásként” jelent meg a mű, allegorikus jelentésekkel telítve.² A liturgikus események helyszínei szent színpaddá változnak. Ebben a barokk oltárok struktúráját követik, amelynek két fő stílusjegye a mozgás és a látomásosság. A *theatrum sacrum* egy igazi ösztönművészeti alkotás.³ A „látvány hatásán keresztül, a képi kifejezés erejével” akarta meggyőzni közönségét a barokk művészet.⁴ A világgép és a képi világ, hogy Galavics Géza találó

¹ LENGYEL 1990. 585.

² LENGYEL 1990. 589.

³ LENGYEL 1990. 589–590.

⁴ GALAVICS 1975. 236.

szófordulatát idézzem, kevésbé áttételes módon érvényesült.⁵ Ha napjaink és közelmúltunk kisépítményeit, liturgia szolgálatába állított oltárdíszítéseit megvizsgáljuk, talán egyszerűbbek, kevésbé összetettek, mint barokk kori előzményeik. De alkalmazásuk célja ugyanaz: kiemelni az aktuális keresztény tanítást, az ünnepi liturgikus eseményt, hogy az ember személyes részvétele és hozzájárulása révén részese legyen a szent cselekménynek, közelebb kerüljön Istenhez.

A barokk és a rokokó művészettörténeti stíluskorszakával összefüggésben a *theatrum sacrum*, a „szent színház” a keresztény üdvösség történetének ábrázolását jelenti, „színpadias” hatások alkalmazásával, amelyek a nézőnél erős érzelmi hatást válthatnak: a meglepetést, csodálkozást. Kedvelt színházi eszközök voltak a pompára törekvés, a mozgó kompozíciók, a meleg színek, a drámai arckifejezések és gesztusok, a cselekmény jelenetekben megörökítése, mozgások, a színpadias világítás. Ezért fontosak voltak a körmenetek, amelyek előírás (program) szerinti felállása, felépítése, körmeneti keresztiek, lobogók, hordozó szobrok használatával mintegy élőképet jelenített meg, amelyben a fő hely a központi gondolatot, az aktuális keresztény tanítást megtestesítő Oltáriszentségre (pl. Úrnap) irányult. A körmenetek pompája az elmúlt évtizedekben sok helyen megkopott, másutt azonban megőrződött. A *theatrum sacrum* legszembetűnőbbben az építészetet, a szobrászatot és a festészetet összművészeti alkotásként megjelenítő főoltároknál figyelhető meg. A barokk kora a templomban „*theatrum sacrumot*” látott, amely a Szentírás örömhírét képszerűen ábrázolta. Emögött az a törekvés állt, és áll, hogy az írástudatlanok számára is közvetlenül látható, érzékelhető és átélhető módon közvetítse az üdvösség történetét.

Ilyen felfogásban épületek a barokk templomok, amelyekben a fő hangsúly az oltáron van. Az Oltáriszentség állandó jelenléte megkívánta a tabernákulum, szentségház központi szerepét, a szentek közösségét ábrázoló *retabulum* oltárt. Az ebben elhelyezett szentek megfelelő látvány-háttérrel nyújtottak az egyházi tanításhoz és az ünnepélyességhez. Ez a jelenség a szenzualizmus, amely igyekszik a vallási gondolat materializálására, a cselekmények dramatizálására és a tárgyak használatára. Ez jellemzi általában a népi vallásosságot.⁶

Hasonló a helyzet az ideiglenes építményekkel, legyenek az állandó mellékoltárokon felállított szentsírok vagy betlehemek, vagy csak néhány órára felállítottak, mint például egy úrnapi sátor. Attraktivitásukat részben az ideiglenességük, rövid ideig való létezésük, részben pedig gondos, tudatos tervezésük és összművészeti jellegük révén érik el.

Az ünnepi oltárok és ideiglenes kisépítmények elkészítése egykor és ma is egy-egy ember, vagy kisebb közösség feladata. Megvalósításuk során a hagyományos modellekhez ragaszkodás mellett tág tere nyílik az egyéni kezdeményezéseknek, az innovációnak. Ám ezek az elgondolások az aktuális oltárdíszítésben, betlehemben, szentsírban, úrnapi sátorban öltének rövid időre testet, ritkán rögzülnek rajzokban. Éppen ezért különösen fontos „fel-

⁵ GALAVICS 1975. 233.

⁶ SZYJEWSKI 2004. 225. cites Czarnowski

fedezés” volt, hogy felbukkant egy oltárdíszítési terveket tartalmazó vázlatfüzet az 1920–1930-as évekből egy alföldi kisvárosból, Kunszentmártonból.⁷

Készítője Kovács Ilona tanítónő volt, aki Kunszentmártonban született 1899-ben, s itt hunyt el 1983-ban. A kiskunfélegyházi tanítóképző elvégzése után 1920-ban került szülővárosa elemi iskolájába helyettes tanítónőnek. Évtizedeken keresztül (1926–1957) tanított az 1902-től már állami kezelésű iskolában.⁸ (1. kép) A korábban községi katolikus felekezeti iskola keresztény szellemisége azonban nem változott meg alapvetően az 1920–1930-as években. Iványi Károly⁹ iskolaigazgató kezdeményezésére az 1930-as években a tantestület beszerzett egy Jézus Szíves szobrot, ami az iskola folyosóját díszítette, az iskolák 1948-as államosítása után pedig Kovács Ilona tanítónő őrizte.

Kovács Ilona évtizedeken keresztül volt felelőse részben az iskolában, részben pedig a kunszentmártoni plébániatemplomban az éppen aktuális ünnepi oltárdíszítéseknek, kisépitményeknek. Említett vázlatfüzete nyolc oldalon tartalmaz rajzokat az évente megújuló ünnepi oltárokról és kisépitményekről. A nyolc oldalnyi rajzból kettő színezett (2. és 8. kép), a többi grafit ceruzával megrajzolt. Szerkezetük azonos maradt, de a megvalósítás részleteiben mindig mutatnak valami újszerűt. Attraktivitásuk és hatásuk ciklikusan visszatérő újdonságukhoz kötődik.

Ezek az oltárok részben az iskolában, részben pedig a Szent Márton plébániatemplomban álltak. Ezt onnan tudjuk, hogy néhány vázlatrajz alá maga írta oda, hová tervezte, több esetben a pontos dátummal: év, hónap, nap feltüntetésével. Más rajzainak helyét azonban csak valószínűsíthetjük.

Az oltárok részint egyházi ünnephez kapcsolódnak (pl. 1920. március 25. Gyümölcsoltó Boldogasszony [6. kép], 1920. június 11. Jézus Szíve ünnepe [7. kép], vagy nagypénteki szentsír dátum nélkül [10–11. kép]), részint – feltételezhetően – a Mária Kongregáció és a Szívőárda iskolai ünnepeihez, eseményeihez (1920. december 8. a Mária Kongregáció megalakulásának ünnepe [8. kép]). Ugyanakkor feltételezzük, hogy a templomi Lourdes-i Mária szobor körül is állított oltárt. Feltételezésünk a templomi szobor és a vázlatrajz szobrának hasonlóságán alapszik. Mivel azonban a Lourdes-i Mária szobor egy ikonográfiai típus képvisel, lehet, hogy ez a Mária-szobor is az iskolában volt. [2, 3, 4, 8. kép] Ugyanakkor nem tudjuk, hogy a melléklet írt dátumok – 1922. április 23-án, 1922. október 1-én és 22-én – milyen alkalmat, ünnepet jelölnek. A vázlatrajzok Jézus Szíve és a két szentsír oltár kivételével Mária-oltárokat mutatnak. Ezért gondolunk hangsúlyosan az iskolai Mária Kongregáció és a Szívőárda működésére.

A vázlatfüzet mellett más forrás is jelzi Kovács Ilona templomdíszítési igyekezetét. Például a Szent Márton plébániatemplom északi oldalhajójában

⁷ A füzet a szerző tulajdonában van. Rajzaiból válogatás van sajtó alatt: Barna Gábor: Kulissen des „theatrum sacrum” (Kézirat, 2008. Freiburg, Johannes Kunzig Institut für Ostdeutsche Volkskunde)

⁸ Józsa é.n. (1968) 87–89, 112.

⁹ Iványi (Hizsa) Károly 1906-tól az iskola tanítója, 1923–1945 között igazgatója. Kiskörén született 1888-ban, s 1965-ben hunyt el. Pedagógiai hitvallásában a gazdasági életre és a válásos életre nevelést tartotta fontosnak. Cseuz 2006. 33. Józsa László szerint 1910-től volt a Nagyiskola igazgatója. Józsa é.n. (1968) 112.

lévő Jézus Szíves oltár tabernákulum. A tabernákulum ajtajának helyét jelző kiemelkedés körívén fekvő ellipszis alakú, koszorúmintás aranykeret található. Ebbe *Timon Zsigmond* apát-plébános felkérésére *Kovács Ilona* tanítónő 1924 nyarán kis olajfestmény készített. A 20 cm hosszú, vászonra festett kép Jézust, a jó Pásztort ábrázolja, bárányai között.¹⁰ Ugyanekkor készíthette az előző oltárral szemközt, a déli oldalhajóiban álló Mária Szíve oltárra a liliumok közt álló ifjú Jézus képét, aki a keresztfához liliumot kötöz.¹¹

Az oltárok díszítése Kovács Ilona tanítónő széperzékének, kiváló hozzáértésének köszönhetően az 1920-1930-as években érte el csúcspontját, írja Józsa László. „Munkája nyomán a kongreganista leányok lelkes közreműködésével tavasztól ősziig a kertek legszebb virágai ékesítették a templom oltárait, képeit és szobrai.”¹² Kunszentmártonban 1925. június 7-én katolikus napot tartottak. A vasárnap reggel 9 órakor tartott táborig mise oltárának feldíszítésében, más tanítónőkkel együtt, részt vett Kovács Ilona.¹³ Az első világháborúban hősi halált halt emlékére 1929. november 17-én a hősök napját tartották meg Kunszentmártonban. A templomi díszítést egy fennmaradt régi fénykép teszi számunkra elképzelhetővé. A főoltár és a hősök jelképes ravatala roskadozott a pompázatos élő virágok súlya alatt. A közepén függő örökmécs tartólancait is virágokkal fűzték tele. Az oltárdíszítők hosszú sorából emlékezésre méltó: a Mária Kongregáció, Kovács Ilona tanítónő, Józsa Eta, Veress Margit, Kocsis Imréné, Kiss Károlyné.¹⁴

Kovács Ilona nyugdíjasként az 1940-es években lakóháza közelében felépült karmelita rendház kápolnájának volt állandó díszítője, a rajzos hirdetések és plakátok, ministráns és elsőáldozói oklevelek rajzolója. Ő készítette a karácsonyi betlehemi oltárt, amihez gyakran használt a fenyőág mellett lucabúzákat. Kármelhegyi Boldogasszony júliusi ünnepére ő díszítette fel a Főoltárt, s a melléje helyett – az év többi részében a kápolna előcsarnokában álló – Kármelhegyi Boldogasszony szobrot.

Az ideiglenes kisépitmények (ünnepek alkalmi oltárai, betlehemek, szentsírok, úrnapj sátrai) mind a megváltás történetének epizódjait jelenítik meg képszerűen: Jézus születését és halálát, jelenlétét az Eucharisziában, az adott szent életét, hogy a nézők az események résztvevőinek érezhessék magukat. Feladatuk a liturgiában az volt és az ma is, hogy befolyásolják a szemlélőt, hogy megérintsék, meggyőzzék, hogy bevonják a cselekvésbe, és érzelmileg is megszólítsák. Nem csupán a (történeti) stílusok, hanem az egyéni ízlés is hatással van rájuk. Anyaguk a kő, a fa, az üveg és – napjainkban – a műanyag mellett, a természetes növények: virágok, fű, faágak. Mesterséges és természetes keveredik ilyen módon. Gyakran építenek a fény és árnyék hatására, valamint színek teljességére. Emellett élnek az ünnep és/vagy a szent ikonográfiájához tartozó színvilággal, amit textíliákon jeleníthetnek meg.

¹⁰ JÓZSA 2009. 152. 157. kép

¹¹ JÓZSA 2009. 154. 162. kép

¹² JÓZSA 2009. 89. idézi a *Kunszentmártoni Híradó*, 1939. nov. 26. számát idézi

¹³ JÓZSA 2009. 263. idézi a *Kunszentmártoni Katolikus Tudósító* 1925. júliusi számát

¹⁴ JÓZSA 2009. 262. és a 320. kép

A 18. század végén királyi tilalom sújtotta a templomi kisépitmények felállítását. Sok helyen ezért alkalmazásuk megszűnt. Ennek ellenére, vagy talán éppen azért, valamint az Egyház érdektelensége miatt ezeknek az ideiglenes kisépitményeknek az elkészítése a késő 18. századtól a laikusok feladata, jellemző népi jámborsági forma lett. A felvilágosodás is erősen visszaszorította alkalmazásukat templomainkban.

A 19–20. században egyszerűbb formában fennmaradtak. Kovács Ilona tanítónő vázlatfüzete azt mutatja, hogy van egyfajta folytonosság a barokk kori pompa, reprezentáció és a 20. századi oltárdíszítési gyakorlat között. Napjainkban ismét különleges népszerűségnek örvendenek. Fennáll azonban a veszély, hogy alkalmazásuk a teológiai tartalom fölé nőhet, öncéllá válik. Évről évre történő felállításuk azonban inkább a jobbra és szebbre való tudatos törekvést tükrözi, egyfajta versengést a liturgia és az Isten szolgálatában. Az ünnepi oltárok, ünnepi ideiglenes templomi kisépitmények dokumentálása és megőrzése, társadalmi szerepük elemzése továbbra is fontos feladata a művészettörténetnek, a folklórnak és a kulturális antropológiának. S törekednünk kell a rájuk vonatkozó rajzok, fényképek feltárására és megőrzésére is.

IRODALOM

CSEUZ Imre dr.

- 2006 Vitéz Iványi (Hizsa) Károly (1888–1965) iskolaigazgató. *Tiszazugi Füzetek* 9. Kunszentmárton, 33.

GALAVICS Géza

- 1975 Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben, XVII. század. (A barokk képzőművészeti tematika helyi elemei). In: GALAVICS Géza szerk. *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 231–277.

JÓZSA László

- é.n. (1968) *A kunszentmártoni Nagyiskola története 1833–1968*. h. és é.n.
2009 „Isten hajléka az emberek között” *A kunszentmártoni római katolikus nagytemplom*. Szeged – Budapest.

LENGYEL László

- 1990 A theatrum sacrum a magyarországi barokk művészetben. *Agria XXV–XXVI. Annales musei Agriensis* 1989–1990. Eger, 585–656.

SZYJEWSKI, Andrzej

- 2004 Religious Ethnology in Poland – The Issues of Folk Religion. In: Barna, Gábor (ed.) *Ethnology of religion. Chapters from the history of a discipline*. Budapest, 222–248.

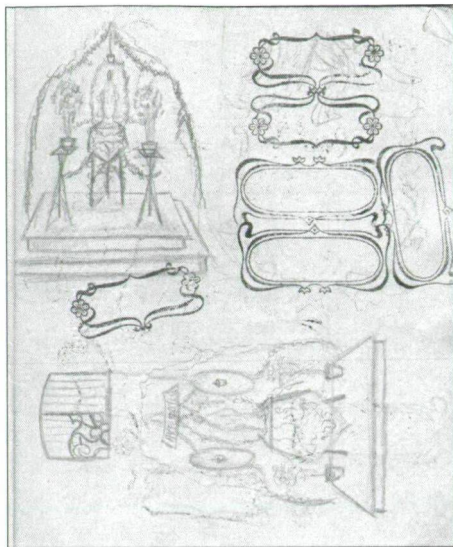
1. kép: Kovács Ilona (a kép bal szélén) kiskunfélegyházi képzős társaival

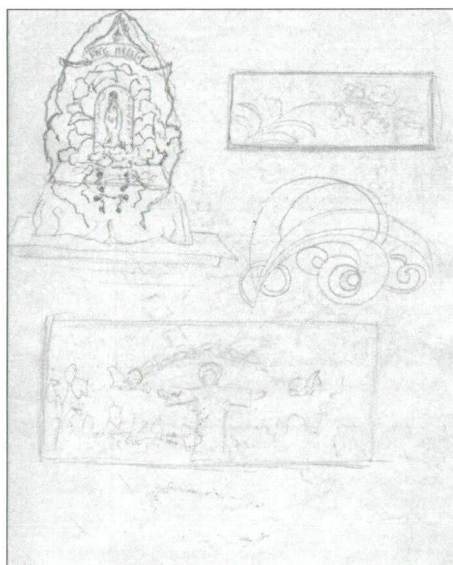
2. kép: Lourdes-i Mária (?) oltár 1922. április 23-án

3. kép: Hatféle oltárterv, 1922. október 1. és 1922. október 22. talán terményáldási ünnepre

4. kép: Két oltárterv, dátum nélkül, jól kivehető a kulisszák szerkezete

5. kép: A Lourdes-i Mária-oltár (?) terve, valamint az ifjú Jézus a kereszttel, a Mária Szíve oltár tabernákulumán lévő festménnyel kompozíciós hasonlóságot mutat

6. kép: Oltárterv Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére, 1920. március 25.

7. kép: „Iskolánk 1920. jún. 11. Jézus Szíve ün.” Az oltárterv mellett környezete: szekrény, fogas is feltüntetve

8. kép: Oltárterv 1920. december 8. A Mária Kongregáció megalakulásának ünnepén

9. kép: Lourdes-i Mária oltár terve, dátum nélkül

10. kép: Szentsír oltár terve, dátum nélkül

11. kép: Szentsír oltár terve, dátum nélkül,
Kunszentmárton, nagytemplom